

Afscheidscollege prof.dr. J.Th.M. Bank **uitgesproken op 27 mei 2005**

De symfonie van kerk en staat **(Gesproken versie, zonder eindnoten)**

Wie op een dag de haven van de Finse hoofdstad Helsinki binnenvaart, ontwaart aan de horizon twee dominante kerkgebouwen; links een Lutherse domkerk, formidabel in zijn neoclassicistische stijl, en aan de rechterkant een onmiskenbaar Russische Orthodoxe kathedraal. Beide zijn gebouwd in het midden van de negentiende eeuw. Ze zijn grootschalig ontworpen, in een Russische maat, in opdracht van de tsaar, ter verfraaiing van de nieuwe Finse hoofdstad. Helsinki was naar Rusland gekeerd en moest, toen de tsaar het voor het zeggen kreeg in het groothertogdom Finland, de oude, op Zweden gerichte hoofdstad Turku vervangen.

In één oogwenk kan de toeschouwer de religieuze geschiedenis van de Finse staat verbeeld zien. De lutherse godsdienst aan de linkerkant is die van Scandinavië en verbindt Finland met Zweden. De orthodoxe rechts is de godsdienst van Rusland, een essentiële factor in zowel de Russische cultuur als de Russische macht.

Het tsaristische Rusland liet, toen het in de 18^e en 19^e eeuw expandeerde, overal aan zijn nieuwe grenzen orthodoxe kerken bouwen op een grote schaal, zodat de Russische macht en cultuur zichtbaar werden voor de oude en nieuwe onderdanen. Ook in Warschau werd een dergelijke kerk gebouwd. Na de Poolse onafhankelijkheid van 1918 werd ze afgebroken. Op het plein dat de afbraak achterliet verrees het monument voor de onbekende Poolse soldaat, van wie er velen juist zijn gesneuveld in de strijd tegen de Russen. Het religieus bedoelde kaarslicht voor de Russische iconen is vervangen door de staatkundige eeuwige vlam voor Polen.

In Helsinki zijn beide kathedralen de hoofdkerk van een godsdienst, die in het onafhankelijke Finland officieel is erkend. Het is een zogeheten *gevestigde religie*; dat wil zeggen met staatkundige betekenis. De Finse senaat houdt toezicht op de lutherse kerk die door ruim 90% van de Finnen wordt aangehangen. Zij is een voorbeeld van de menging van kerk en staat zoals die in het lutherse Scandinavië tot ver in de 20^e eeuw heeft bestaan of soms nog steeds bestaat. Deze menging vormt dan ook een opmerkelijke tegenspraak met het gangbare beeld van een geseclariseerd Noord Europa. De Finse kerk is een bron van morele kracht en strijdlust gebleken in de oorlog die de Finnen in de winter van 1939-1940 tegen de stalinistische buurstaat hebben gevoerd.

De Russisch Orthodoxe Kerk is zowel de godsdienst van een kleine minderheid in Karelië als een herinnering aan de doelbewuste tsaristische russificatie van de Finnen. Na de onafhankelijkheid van Finland in 1918 heeft de senaat dankzij de steun van de Patriarch van Constantinopel kunnen regelen, dat de Russische Orthodoxe Kerk een Finse Orthodoxe Kerk is geworden. Er is, om een term uit de byzantijnse kerkleer te gebruiken, *symfonie* tussen de orthodoxie en de staat in Finland.

Met beide woorden, *symfonie* en *gevestigde godsdienst*, zoek ik de Europese ruimte om de verhouding tussen kerk en natiestaat in de 19^e en 20^e eeuw daar te verkennen. Ik poneer twee stellingen. De eerste is, dat de godsdienst in alle delen van Europa een essentiële culturele factor is geweest in de vestiging of het fundament van de natiestaat vanaf de Franse Revolutie. De tweede is, dat de doelbewuste secularisatie van de staat - of anders gezegd de scheiding van kerk en staat - die daarop moet volgen, niet alleen om redenen van de Verlichting is voltrokken maar ook op basis van zuiver godsdienstige argumenten.

Mijn intrede in Leiden heb ik gewijd aan het thema van het culturele nationalisme; meer in het bijzonder aan de vraag hoe in Nederland de kunsten zijn aangewend als instrument van de natievorming in de 19e en 20e eeuw. In de jaren daarna is mijn belangstelling voor een Europees perspectief op die geschiedenis gegroeid. Dat is al enigszins gerealiseerd in de samen met Maarten van Buuren (Universiteit Utrecht) geschreven studie over het *Fin de siècle*, 1900, in Nederland. In het volgende onderzoeksthema is het Europese perspectief nadrukkelijk geboden. Samen met Lieve Gevers (Katholieke Universiteit Leuven) schrijf ik een monografie over godsdienst in Europa in de Tweede Wereldoorlog; deel van een groter Europees onderzoek over de *Invloed van de Nationaal Socialistische en Fascistische Bezettingen in Europa*. Mijn afscheidscollege wil ik daarom wijden - dat werkwoord is nu zeer passend - aan het thema van het religieuze nationalisme; een cultureel nationalisme van een andere soort. Het is een van de drie hoofdthema's, die Lieve Gevers en mij bezig houden; naast dat van de theologische en ethische confrontatie met de totalitaire ideologieën in de Tweede Wereldoorlog en naast dat van de religieuze ervaring.

Het gezichtspunt wordt bepaald door de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Deze is in haar godsdienstige dimensie niet te begrijpen zonder een analyse van de natievorming in de lange 19^e eeuw en van de breuklijnen na de Eerste Wereldoorlog. In deze voorstelling van zaken vallen twee geografische patronen samen. Er is een spreiding en concentratie van de christelijke godsdiensten, die op de kaart van Europa hun sterkte hebben in aanwijsbare gebieden: het katholicisme als dominante godsdienst in West-, Zuid- en Midden Europa, de Reformatie in West en Noord Europa en de het Griekse christendom in het Oosten. Er is daarnaast een historisch patroon van de staatsvorming die in Midden en Oost Europa multi-etnische rijken kent en in West en Noord Europa etnisch min of meer homogene staten. Legt men beide patronen op elkaar, dan ontstaat er een zekere tweedeling. In het Oosten liggen grote rijken, waarin de kerk, synagoge en moskee instrument zijn ten dienste van de dynastieke heerschappij. In het Westen zijn er gevestigde staten die een godsdienst erkennen als onmisbaar geachte factor in de ontwikkeling van een civiele maatschappij.

Ik maak nog twee opmerkingen vooraf. In dit betoog zal alleen de christelijke godsdienst aan bod komen. De synagoge in geheel Europa en de moskee in de zuidoostelijke hoek van het continent zijn eveneens relevant en verrassend als het gaat om het thema van de natiestaat, maar vereisen een betoog dat de tijd van dit college verre overschrijdt. De tweede opmerking is, dat de kerk hier wordt geïnterpreteerd in haar functie van cultuuroverdracht en van gemeenschapsvorming. Wat dat laatste betreft: wie zich aan de kerk onttrekt, wordt geëxcommuniceerd, uit de communicatie verstoten. Het gaat niet alleen om cultuur en ideeën maar juist ook om de spreiding ervan en de mobiliserende kracht van religieuze gemeenschappen.

In het midden en oosten van Europa lagen in de 19^e eeuw het Habsburgse rijk, het Russische en het Ottomaanse; staten met vele volkeren en minderheden, die zich ook in hun godsdienstige kleur onderling van elkaar onderscheidden. De heersende dynastieën hebben elk in de vorm en stijl van hun heerschappij de godsdienst naar zich toegetrokken.

In het Ottomaanse rijk beschouwde de sultan zich als de hoeder van het erfgoed van de profeet Mohammed. Dat verhinderde hem niet de Grieks Orthodoxe Kerk, de voornaamste erfenis van het overwonnen Byzantium, in haar waarde te laten en te gebruiken als de beheersvorm van een christelijke volksgemeenschap, de zogeheten *millet*. Dat betekende bij voorbeeld dat de sultan de patriarch, de metropolieten en vooraanstaande leken belastte met de plaatselijke rechtspraak over de gelovigen en met de inning van de belastingen in deze volksgemeenschap. In die taakverdeling was ook het bewaren van het orthodoxe erfgoed inbegrepen. Daar ligt het begin van de kracht die de orthodoxe kerken ontwikkelden als hoedster van een nationale (Griekse, Slavische) cultuur.

In het Russische rijk was de orthodoxe kerk tijdens het bewind van tsaar Peter de Grote ondergeschikt gemaakt aan de staat. De eenhoofdige leiding van de patriarch schafte hij af ten

gunste van de zogeheten *sobor*, een synode van bisschoppen onder toezicht van een hoge ambtenaar van de staat, de *Oberprokurator*. De staat nam daarom ook de verantwoordelijkheid op zich van de betaling van de hogere geestelijkheid en het theologische onderwijs. De Russische Orthodoxe Kerk afficheerde zich als een strijdende kerk. Ze kende niet alleen een geschiedenis van gecanoniseerde helden en strijd in de middeleeuwen maar was ook in latere tijden een monument van Russische strijdbaarheid. In de stad Smolensk bouwde men een kerk op de loopgraven uit de oorlog tegen Napoleon. En in de grote en grootse Kazan kathedraal in Sankt Petersburg werd niet alleen de befaamde icoon van de Moeder Gods van Kazan vereerd maar ook de opperbevelhebber van het Russische leger tegen Napoleon in een grafmonument geëerd.

Het is dat strijdbare verleden, dat de metropoliet van Moskou, Sergij, op zondag 22 juni 1941 aanroept, wanneer hij zich in een spontane brief aan de gelovigen wendt om de in die morgen begonnen Duitse invasie te weerstaan en het Russische vaderland te verdedigen.

Het Habsburgse rijk bood een machtige ondersteuning aan de katholieke Contra Reformatie, maar die steun was niet *umsonst*. Ik herinner aan het vetorecht in de pauskeuze, dat aan *Seiner Apostolische Majestät*, de keizer in Wenen toekwam. Frans Josef heeft daarvan tijdens het conclaaf van 1903 gebruik gemaakt. Hij heeft toen de aartsbisschop van Krakow, een prins en kardinaal, tevoren geïnstrueerd om ten aanzien van de kansrijke kardinaal Rampolla als opvolger van paus Leo XIII een veto te laten horen. Rampolla werd als staatssecretaris om zijn voorkeur voor een *raillement* van katholieken aan de Derde Republiek als pro Frans beschouwd.

Een bijzondere vorm van Habsburgse godsdienstpolitiek verdient hier vermelding, omdat de consequenties daarvan tot de dag van vandaag zichtbaar zijn. De regering in Wenen en later ook die van Boedapest hadden staatkundige macht over gebieden in het oosten, die een *frontier* vormden tussen het westerse en oosterse christendom. Na de val van Constantinopel is in enkele daarvan eerst door het Poolse koninkrijk en later met openlijke steun van de Habsburgse keizer een orthodoxe kerk gecreëerd, die de patriarch van Rome, met andere woorden de paus, als hoofd erkende; de zogeheten *Uniaten*. Voorbeelden daarvan vindt men langs de gehele oostgrens maar in het bijzonder in Galicië, tegenwoordig grotendeels Oekraïne, en in Transsylvanië, het gebied dat vroeger Hongaars was en thans Roemeens.

De zogeheten Grieks Katholieke Kerk (ter onderscheiding van de Rooms Katholieke Kerk) behield in ruil voor de erkenning van het Vaticaan haar orthodoxe regels. Dat wil bij voorbeeld zeggen, dat de priesters getrouwd konden zijn en zich niet behoeften te onderwerpen aan de Latijnse celibaatsverplichting. De Grieks Katholieke Kerk was zowel in Galicië als in Transsylvanië door ondersteuning uit Wenen en Boedapest sterker in haar organisatie en haar onderwijs geweest dan de oorspronkelijke orthodoxie, de Russische of de Roemeense. Ze speelde in de 19^e en 20^e eeuw een krachtige rol in de opkomst van een Oekraïense of Roemeense natiestaat. Ze is nog altijd een teken van tegenspraak uit het Eerste Rome in de orthodoxie, die hier beheerst wordt door het Derde Rome, Moskou.

Met de vermelding van beide natiestaten ben ik gekomen bij de ontbinding van de multi-etnische rijken aan het eind van de 19^e eeuw of van de Eerste Wereldoorlog. De verschijning van nieuwe staten in Midden en Oost Europa betekende ook een nationalisering van de godsdienst. Het Oosterse christendom in zijn Byzantijnse reikwijdte onder de patriarch van Constantinopel, met Grieks als de gemeenschappelijke taal, werd als het ware ontbonden in nationale kerken. Omdat in de orthodoxie de canon, het kerkelijke recht, een sterke invloed heeft, moest deze zelfstandigheid, *autokephalie* in het Grieks, door de patriarch worden verleend. Dat is geen vanzelfsprekende ontwikkeling geweest. De eerste kerk die er aan het einde van de 19^e eeuw een beroep op deed, de Orthodoxe Kerk van het zelfstandige Bulgarije, veroorzaakte door deze aanvraag een schisma. De keuze voor het *etnofilotisme*, een godsdienstige variant van *eigen volk eerst*, werd haar aanvankelijk ontzegd. De eerste aanvraag werd dan ook het laatst gehonoreerd, in 1945. Het proces van kerkelijke nationalisering is bovendien nog niet afgerond; de ontbinding van Joegoslavië heeft nieuwe discussies opgeleverd.

Er is een Byzantijns overblijfsel: de republiek van monniken op de berg Athos, een gemeenschap van kloosters uit de Europese orthodoxie. In de Tweede Wereldoorlog kwam het Bulgaarse leger, dat als bondgenoot van de *Wehrmacht* het Griekse Thracië mocht bezetten., op de republiek af. De Heilige Synode deed toen wat in de traditie van het byzantinisme paste: een meerderheid wendde zich tot de heerser, in dit geval de *Führer* Adolf Hitler, en vroeg om speciale bescherming. Het verzoek werd gehonoreerd, de Bulgaren mochten de republiek niet betreden.

Ik kom nu op de factoren die de bijzondere rol van kerken in het ontwaken van een nationaal bewustzijn en in de vorming van nationale staten hebben bepaald. Ik onderscheid er vier:

1. De eerste factor is die van de cultus. Het is hier niet de gelegenheid om uit te weiden over de antropologische betekenis van de liturgie, van de sacrale feesten en van de wekelijkse herhaling van de eredienst, die als het ware de kalender van het leven bepaalt. De taal van deze eredienst is een belangrijk instrument van nationale bewustwording gebleken. Kerken gingen ertoe over de cultustaal van het Latijn, van het Grieks of van het Kerk Slavisch althans gedeeltelijk in te ruilen voor de volkstaal. Eenzelfde verbinding ontstond er tussen de gebruikte kerkelijke hymnen en liederen enerzijds en het ontwakend nationale bewustzijn anderzijds.
2. Een tweede factor is wat tegenwoordig onder historici een herinneringscultuur wordt genoemd. De canonisatie, die in de katholieke en orthodoxe kerk gebruikelijk is, is daar een oud voorbeeld van. De keuze van heiligen is een vaste procedure; men kiest voorbeelden van vroomheid maar ook historische figuren uit een vaderlands verleden. De gekozenen krijgen hun afbeelding en hun feestdagen. De Roemeense Orthodoxe Kerk vond in de 19^e eeuw heiligen uit, de Servisch Orthodoxe Kerk kon putten uit een traditie van middeleeuwse heiligen. Zo werd op in de aanloop van de Kosovo crisis de lijkstaf van de heilige Koning Lazar, verliezer in de slag op het Merelveld, van klooster naar klooster gebracht in Servië en Kosovo.

Er is ook een protestants voorbeeld van nationale canonisatie. Toen in 1918 Tsjecho-Slowakije zich losmaakte uit het Habsburgse rijk en de onafhankelijkheid uitriep, zocht men daarvoor ook een godsdienstige uitdrukking. De nationale Tsjechische kerk moest reformatorisch van kleur zijn, in tegenstelling tot de Contrareformatie van de katholieke Habsburgers. Men vond in de Boheemse priester Johannes Hus een reformator die tijdens het Concilie van Konstanz in 1415 vanwege afwijkende theologische opvattingen veroordeeld was en verbrand. In 1918 werd hij de aangewezen martelaar en pleitbezorger van een nationale en religieuze identiteit. De staat organiseerde een nationale feestdag bij de eerste gelegenheid tot herdenking van de marteldood van Johannes Hus. Ze hing in 1925 een vlag uit, die de betreffende reformator overigens zelf nooit had uitgestoken.

3. De derde factor is van sociale aard: de verbinding tussen de geestelijke ambtsdragers als representanten van een intellectuele elite en het ontwakende nationalisme. In de 19^e eeuw was de orthodoxie in Europa in hoge mate een religie van boeren. Geestelijke ambtsdragers in de dorpsgemeenschappen waren een autoriteit op basis van hun sacrale waardigheid en soms van hun opleiding. Niet ieder was een charismatische persoonlijkheid, maar het ambt trok zulke karakters wel aan. Aan het einde van de 19^e eeuw is de nieuwe generatie van priesterzonen en domineeszonen intussen ook geïnspireerd door seculiere ideeën over politiek en wijsbegeerte en op den duur zelfs door secularisatie. Oud-seminaristen vormen een variant op deze ontwikkeling. Ze zijn bij voorbeeld onder de generatie van de bolsjewistische revolutionairen in Rusland zichtbaar aanwezig, de prominentste van hen allen Jozef Stalin. Hij placht na afloop van vergaderingen van het Politburo, waarin over de grote zuivering was besloten, met zijn kameraden met een identieke seminarie-ervaring wel eens orthodoxe hymnen aan te heffen. De representanten van een geestelijke beroepsgroep zijn door een combinatie van intellectuele vorming en maatschappelijk engagement zowel in hun religieuze

- gedaante als in hun seculiere gedaanteverandering de geboren leiders van een nationale beweging geweest.
4. Een vierde factor ten slotte is de positie van de kerk in het onderwijs: een lange traditie van de school als annex van de kerk, welke binding eerst aan het einde van de 19^e eeuw wordt doorbroken door een secularisering van het onderwijs. Dan worden de onderwijzers als beroepsgroep prominent in de verbreiding van een nationaal bewustzijn. Maar eerder was kerkelijk onderwijs een gelegenheid om het gebruik van de volkstaal te bevorderen evenals het nationaal historische besef. In de grammaticale en maatschappelijke ontwikkeling van de nationale taal hebben kerkelijke ambtsdragers een belangrijke functie gehad. Het bekendste voorbeeld biedt de vorst en orthodoxe bisschop Petar Njegos in Montenegro, wiens gedichten aan het begin van de 19^e eeuw een grote uitwerking hebben gehad op de taalvorming en op het geschiedkundige besef van deze Balkanstaat. Zijn borstbeeld staat ook aan de ingang van het park van de Villa Borghese in Rome. Daar ziet hij neer op een aantal instituten waaronder het Nederlandse en Belgische, die hun nationale cultuur in de Eeuwige Stad representeren. In deze hoek van Rome is hij zeker geen dissonant.

In mijn betoog viel tot dusver de nadruk op de dynamiek van de godsdienst in de ontwikkeling van de nieuwe landen in Oost- en Midden Europa. Ik wil in het volgende kwartier mijn aandacht richten op gevestigde staten in West Europa, die in andere historische omstandigheden de godsdienst als factor van de natievorming kennen en erkennen. Ik stap sprongsgewijs door de thematiek heen, aan de hand van enkele voorbeelden, en met de bedoeling om uit te komen bij het tegendeel: de scheiding van kerk en staat. Zo kom ik ook uit op Nederland.

Het verschijnsel van de *gevestigde godsdienst* die speciale erkenning krijgt van de staat en - niet te vergeten - betaald wordt door de staat, vindt men in de aanvang van de 19^e eeuw zowel in Groot-Brittannië als in Frankrijk; tegenpolen van elkaar ten tijde van Napoleon.

In 1801 werden de parlementen van Groot-Brittannië en Ierland met elkaar verbonden in het Verenigd Koninkrijk. In de vijfde bepaling van deze *Act of Union* werden ook de anglicaanse kerken van Engeland en Ierland aan elkaar gekoppeld. Zij werden, met de Presbyteriaanse kerk in Schotland, de *established churches* genoemd - ter onderscheiding van de *dissenter churches* - en ontvingen een ondersteuning van de staat. Aan deze codificatie lag de voorstelling ten grondslag van een Protestants Gemenebest, dat de volkeren van Engeland, Schotland en Ierland bij elkaar zou brengen en dat door haar stabiliteit en gemeenschapszin een contrast zou vormen met het radicalisme van de Franse Revolutie en de napoleontische expansie.

De constructie van een *established church* beruiste op twee uiteenlopende redeneringen. De ene was afgeleid van de idee van het sociale contract van John Locke. In deze pragmatische visie zijn Kerk en Staat twee afzonderlijke en onafhankelijke instituties die met elkaar een verbond aangaan omwille van het algemene belang. De Kerk ontvangt in dit verbond van de Staat een maatschappelijke bescherming en een ondersteuning van de clerus. In ruil daarvoor onderricht de Kerk de burgers in godsdienstige leerstellingen en morele waarden en levert zo haar bijdrage aan een loyale bevolking die de wetten gehoorzaamt. De Staat is de dominante partner en de Kerk heeft vrijwillig een deel van haar gezag afgestaan voor deze burgerlijke bescherming. De Staat heeft in deze visie geen bevoegdheid terzake van enige erkenning van de religieuze waarheid.

In de andere visie werd juist een vermenging van Kerk en Staat beoogd, die tot uiting moest komen in de Britse monarchie met als hoogtepunt de religieuze ceremonie van de kroning. Christelijke gelovigen waren dezelfde gehoorzaamheid verschuldigd aan koning en magistraat die zij verschuldigd waren aan bisschop en clerus. De aanhangers van deze zienswijze verwierpen de theorie van het sociale contract - met de impliciete

mogelijkheid van een opzegging van het contract, van een verzetsrecht - zowel als het utilitaire verbond tussen Kerk en Staat. De maatschappelijke orde was niet de consequentie van een menselijke schepping maar verordonneerd door God, bij de gratie van wie de regering kon besturen.

Uiteraard werd dit laatste argument van een gemeenschappelijke identiteit van Kerk en Staat sterker gehoord in de periode van de Amerikaanse en Franse revolutie. Het was een conservatieve reactie op het opkomende republicanisme. Een jaar later, in 1802, werd het katholicisme in Frankrijk overigens ook een *religion établie*. Dat was een compromis van Napoleon met Rome over de religieuze erfenis van de Franse revolutie. In een organieke wet en vervolgens in een concordaat met de paus werd de katholieke kerk, de godsdienst van de meerderheid van de Franse burgers, een orgaan van de staat. Deze benoemde de bisschoppen in overleg met de Heilige Stoel en financierde hun ambt. De Franse bisschop werd zagezegd een 'préfet violet', een prefect in het paars, deelgenoot van een Frans nationale, van een Gallicaanse kerk. Diezelfde staatkundige en financiële rechten werden overigens toegekend aan de *cultes protestants* en in 1808 aan de *culte israélite*.

De *Church of England* was en bleef een gevestigde kerk in de ware zin des woords. Haar kathedralen maar ook haar pittoreske dorpskerken herinneren aan een lange middeleeuwse traditie. De Westminster Abbey, een kerk zonder abdij, gold naar het woord van een Britse conservatief als "part of the British constitution". Het concept van een Protestantse Gemeenebest, gesteund door Protestantse nationale kerken, kon echter vanaf het midden van de 19^e eeuw niet meer worden volgehouden. In Ierland doorbrak het katholicisme deze constructie. In 1870 ging de Britse premier Gladstone er daarom toe over "to disestablish the Church of Ireland". Maar voor een Nederlandse toehoorder is wellicht het lot van de gevestigde kerk in Schotland relevanter.

De Presbyteriaanse kerk week af van de Anglicaanse, omdat zij calvinistisch is en geen bisschoppelijk bestuur kent. De Schotse Kerk erkende de koning niet als hoogste gezagsdrager en was niet direct vertegenwoordigd in het Parlement. Kerk en staat waren twee onderscheiden "koninkrijken". De Schotse hervorming was gerealiseerd in oppositie tegen de Schotse monarchie en was geïnspireerd door het Genève van Calvijn. De predikanten waren niet boven elkaar aangesteld maar gelijk aan elkaar. De kern van de kerkelijke organisatie was de plaatselijke gemeente. De Algemene Synode bestond uit afgevaardigden van elke gemeente in een verhouding van 200 predikanten tot 160 regerende ouderlingen. Wel was er vanwege de koning een toezichthouder aangesteld, de *Lord High Commisioner*.

Was het Schotse calvinisme dus al een ongemakkelijke partner in de staatsgodsdienst, het werd er in de loop van de 19^e eeuw ongemakkelijker op door de opkomst van de zogeheten *Voluntaries*, die pleitten voor een kerkelijke organisatie op basis van vrijwillige toetreding en het concept van een gevestigde kerk verwierpen. Zij ontleenden hun radicalisme zowel aan christelijke en calvinistische motieven als aan de ethische denkbeelden van de Schotse Verlichting; aan een combinatie van Calvijn en Adam Smith. De *Voluntaries* wonnen aan kracht. De gevestigde kerk werd in het defensief gedrongen; ze werd op den duur "the auld kirk, the cauld kirk, the kirk without the people". Maar eerst in 1922 stemde het Britse Parlement in met een wetsvoorstel voor het "disestablishment" van de Kerk van Schotland. Daarna kon deze instelling, vrij van de staat, zich verenigen met de kerk van de vrijwilligers.

Het is een moment om naar Nederland over te stappen. Ook Nederland kreeg aan het begin van de 19^e eeuw een gevestigde kerk. Koning Willem I reorganiseerde in de napoleontische traditie het calvinisme en gaf het in 1816 een nationale organisatie en een predikaat van Nederlands hervormd. Ze werd nu ook in haar reglement een "vaderlandse kerk". De man die de idee van een koninklijke oppervoogdij en een staatkundige leiding van de calvinistische kerk aan de

Synode moest overbrengen - de *Oberprokurator* of de *High Commissioner* uit het voorgaande betoog - heette Jansen, Jacobus Didericus Janssen. De naam Jansen is dus een omineuze in de godsdienstgeschiedenis van de Lage Landen. Een bisschop van die familienaam was in zijn theologische geschriften de leerstellige oorzaak van het zogeheten Utrechtse schisma, de scheuring van de katholieke kerk in een roomse en oud-katholieke in de 18^e eeuw. De Jansen van de 19^e eeuw zal later in een gereformeerde visie verketterd worden, omdat hij de kerk met een zilveren koord aan de staat heeft gebonden en in een theologisch keurslijf heeft gesnoerd.

De Nederlandse Hervormde Kerk heeft van deze voorkeurspositie geprofiteerd. Om een voorbeeld te noemen: de statige pastorieën die in de 19^e eeuw naast de pittoreske middeleeuwse dorpskerken en stadskerken zijn opgetrokken, getuigen van een deftigheid, die past bij een gevestigde kerk. Het was, om een woord uit de Duitse theologie in vrije vertaling te gebruiken, *Kulturprotestantismus*, cultuurprotestantisme in het Nederlands: een bij uitstek burgerlijke religie in theologie en verschijningsvorm.

De Nederlandse Hervormde Kerk heeft in de loop van de 19^e eeuw een vergelijkbaar proces van "disestablishment" ondergaan als de Schotse. De scheiding van kerk en staat werd in 1848, een halve eeuw na de eerste keer in 1798, opnieuw voorgeschreven in de liberale grondwet van Thorbecke; lutheraan en zoon van een Duitse immigrant en dus behept met een natuurlijke afstand tot het Nederlandse calvinisme. Maar de belangrijkste kritiek kwam, evenals in Schotland, van binnenuit. Het was een zuiver calvinistische inspiratie, die de predikant Abraham Kuypers ertoe bracht om de Hervormde Kerk te kritiseren vanwege haar theologische en administratieve verbondenheid met de staat. De hiërarchische organisatie moest weer plaats maken voor de calvinistische opvatting dat de plaatselijke gemeente de kern vormt van de gereformeerde kerk. Kuypers' denkbeelden betekenden een neutralisering en ontmanteling van de staat. Zijn opvatting van de soevereiniteit in eigen kring had tot gevolg dat de maatschappelijke zelfstandigheid van de zogeheten levenskringen werd bevorderd en de staat aan taak en invloed moest verliezen. Daardoor kan men zich in Nederland ook zo weinig voorstellen van de symboolwaarde van de Nederlandse staat; wél van de monarchie, niet van de staat.

Om deze neutralisering in een Europees reliëf te plaatsen kies ik tot slot voor een korte vergelijking met Frankrijk. In december 1905 werd in de Derde Republiek de scheiding van kerk en staat wettelijk vastgelegd. De betekenis daarvan is intussen zo actueel geworden, dat men zich dit jaar opmaakt om het eeuwfeest te vieren. De wet kwam destijds niet zonder rumoer tot stand. Er vielen zelfs doden, maar dat gebeurde niet in het parlement maar tijdens de inventarisatie van de kerken die nu volledig in staatseigendom overgingen. De wet van 1905, hoe omstreden ook op het moment van invoering, wordt door velen nu beschouwd als een "disestablishment" met gunstige gevolgen. Het Franse katholicisme, voortaan aangewezen op de eigen kracht, heeft daarna een ongekennde bloei doorgemaakt. Tegelijkertijd heeft de wet de betekenis van de Franse staat in cultureel en onderwijskundig opzicht nieuwe symbolische kracht gegeven.

In Nederland is de scheiding van kerk en staat weliswaar onder liberale leiding tot stand gekomen maar is de inhoud ervan veel meer bepaald door het calvinisme. De staat werd in een confessionele heerschappij ontmanteld tot een administratief apparaat en geneutraliseerd ten gunste van de maatschappelijke instellingen en organisaties.

Ik eindig met een coda.

Feit is, dat de Nederlandse Hervormde Kerk, toen op 10 mei 1940 de Duitsers binnenvielen, zich weer heeft beroepen op het oude reglement om een "vaderlandse kerk" te kunnen zijn. Dat reglement bood de sterke maar ook zwakke predikanten de rechtvaardiging om in de zondagsdienst tijdens de bezetting te blijven bidden voor de koningin.

En dan een retorische vraag. De huidige minister president, geestelijke nazaat van Abraham Kuyper, probeert naast de wetgeving de staat op te tuigen met een nieuwe functie in het oproepen en overdragen van normen en waarden. Hij keert de neutralisering van de staat om.

Mag Jan Peter Balkende daarom nog wel een mannenbroeder heten?

Ik heb gezegd.